

*Мар'яна Матвейчук,
науковий співробітник
НЦТМ ім. Леся Курбаса*

РАДЯНСЬКА ЛЮДИНА ЯК ПАМ'ЯТНИК ТОТАЛІТАРИЗМУ

Історія не прив'язана до документа. Документи мовчать. Історія – ні. Вона, будучи втраченою в передачі від тіла до тіла, вимагає суб'єкта перцепції. Сама ця втрата має бути актуалізованою. Можливість мати справу з історією є необхідністю мати справу з цією втратою. Існує велика кількість документів, продовжують відкриватися архіви, фактаж збільшується. Але саме знання історії є недостатнім для розуміння себе як її носія. Потрібно кожного разу робити зусилля для того, щоби відновити цю втрату. Це зусилля є одночасно і більш складним, і більш актуальним в нашому посттоталітарному суспільстві. Це – суспільство ізольованих, як в просторі, так й в часі, істот, не здатних взаємодіяти і пам'ятати. «Ізоляція від ближнього може стати початком терору; вона, без сумніву, є найбільш сприятливим для нього ґрунтом і завжди його результатом» [1, с. 616].

Ця втрата – від тіла до тіла, від до дії – призводить до того, що людина, перестаючи робити надскладне зусилля пам'ятати, стає пам'ятником, немовним слідом подій, людей, злочинів. Пам'ятник не знає себе. Це сліпе життя після тоталітаризму – вже без впізнавання себе в ньому (що мало б статися з попередніми генераціями) і без запитань до цих попередніх поколінь. Пам'ятник – своєрідний засіб, милиця для здатності пам'ятати, але разом із тим він ніби звільняє від необхідності стояти на

своїх історичних ногах. Пам'ятник заповнює порожнини втраченого і замінює собою відважну роботу пам'яті.

Мій інтерес і моє питання – в тому, як я, моє покоління може мати справу зі своїм минулим. Ба більше, навіть в тому чи для мене і мого покоління минуле, яке, з одного боку, розкривається перед нами за рахунок відкриття архівів, з іншого боку, підступно наближається у вигляді ОРДЛО є нашим ВЛАСНИМ минулим. А якщо не це, то яке минуле, є нашим? Якщо це минуле не наше, то чиє воно?

Ханна Арендт в роботі «Джерела тоталітаризму» пише: «Зовсім може трапитися, що найбільші складнощі нашого століття наберуть своєї істинної, але не обов'язково найжорстокішої форми тільки тоді, коли тоталітаризм вже піде в минуле» [1, с. 615]. Фактично ми можемо бачити, що цей прогноз справджується зараз на наших очах, коли тоталітаризм нібито пішов у минуле.

Це радянське минуле, таке страшне і необдумане, таке непророблене, розкривається нам чи то мовчазною холодністю фактів і цифр, чи то пафосом страждань. Але ані пафос, ані факти не дають шансу щось зрозуміти про те, ким я є і які люди топтали землю, де я народилася і живу. А це розуміння себе конче – екзистенційно – необхідне для мене, зокрема як для громадянина. Інакше я продовжую жити так, наче я в цій країні тимчасово, приїхала, як то кажуть, «на побывку».

Як показують актуальні події в пострадянських державах, минуле нікуди не зникає, і якщо про нього забувати, то воно кидає його спадкоємцям нові і нові виклики. Воно не терпить ставлення до себе як до історичної оповіді, списку катастроф чи переліку ювілейних дат. Відгороджені від свого минулого завісою безпам'ятства і завісою мовчання («нащо воно тобі, дитино, то були складні голодні часи, краще ходімо їсти», – казала мені моя бабуся, «дитя війни»), мої однолітки і я разом із ними, зникло дивляться в усі боки – ми наче висимо у

повітрі, бо не можемо знайти своєї опори, бо жахаємося чи ігноруємо покинуті кавалки минулого, які тут і там вискакують з-під наших ніг.

Наведу уривок із моєї приватної розмови з однолітком:

«Та їх постійно вбивали. В усі віки. Заради світлого майбутнього. Комунізм одна з невдалих сторінок. Як і Французька Буржуазна Революція. А до цього Революції в Англії. Повір, гівна там було не менше, коли я читав, у мене волосся дибки стояло...

Це особистий вибір, мій, наш, якими бути. Підтримувати чи іти своєю дорогою. Закрити очі на Зло чи хоч на краплю зменшити його. Це МИНУЛЕ. Але ніякого майбутнього – ні хорошого, ні поганого – не буде, якщо ми не станемо чистими і легкими, ніби діти...

Проблема в тому, що ТИХ людей, які це зробили, вже нема. Треба не людей засуджувати, а ІДЕЇ...

Тому що совок – це локальність. Людина, зосереджена на одній-єдиній локальності, так в ній і залишиться. Грубо кажучи, люди, що виступають проти Совка точно такі ж раби своєї ідеї, як і ті, хто за Совок. По-справжньому вільна людина переступить Совок і піде далі. Будувати своє. Оце і значить бути творцем».

Але минуле не можна «переступити» і піти далі, «своєю дорогою». Так само як не можна бути «за» чи «проти» свого минулого. Але його можна собі повертати, докопуючись до того, чому ж ця «невдала сторінка» була саме такою.

Відректися від свого минулого, іти «своїм шляхом» – це аксіоматика нового – переступити і піти далі. Але як же дізнатися, який він, той свій шлях, якщо не побачити, звідки він почався, якщо відкидати все, що було до цього? Звідси – та абсолютна розгубленість перед тим, що можна побачити навколо, абсолютне нерозуміння, чому нічого не працює так, як слід, чому світ влаштований так, що «паперова реальність» відрізняється від

«дійсної реальності», а люди довкола мігрують з однієї реальності в іншу, постійно підморгуючи одне одному. Як сказала Ханна Арендт, «ідеальний підданий тоталітарного режиму – це не переконаний нацист чи переконаний комуніст, а людина, для якої більше не існує розрізнення між фактом і фікцією (тобто реальністю досвіду) і між істиною і брехнею (тобто норми думки)» [1, с. 615].

Нескінченність цього підморгування і невідчування, де ж таки та дійсна реальність, яка справді чинить опір, по мірі дорослішання породжує зневіру і, зрештою, нашірку та іронію. Й іронія, й зневага, і розгубленість зовсім безпечні для пам'ятників тоталітаризму, вони тільки розтягують у часі цю ситуацію «після», ніяким чином не впливаючи на заморожений у людях спосіб думання тоталітарної людини. У спробах стати «чистими і легкими, ніби діти» моє покоління, саме не відаючи цього, відтворює габітуси радянської людини, одночасно жахаючись від того, що «це все» все ще живе.

Тоді коли проекту «нової людини» досить скоро виповниться чи не сто років. Читаємо у Льва Троцького:

«Людина візьметься, зрештою, серйозно гармонізувати саму себе... Вона захоче заволодіти напівсвідомим, а тоді і свідомими процесами у власному організмі: диханням, кровообігом, травленням, заплідненням – і, в необхідних межах, підпорядкує їх контролю розуму і волі. Життя, навіть власне фізіологічне, стане колективно-експериментальним. Людський рід, застиглий *homo sapiens*, знову поступить в радикальну переробку і стане – під власними пальцями – об'єктом якнайскладніших методів штучного відбору і психофізичного тренування... Людина поставить собі за мету заволодіти власними почуттями, підняти інстинкти на вершину свідомості, зробити їх прозорими, створити більш високий суспільно-біологічний тип, якщо завгодно – надлюдину... Людина стане нерзрівнянно сильніша, розумніша, тонша, її тіло – гармонічнішим, рухи ритмічнішими, голос музикальні-

шим. Форми побуту набудуть динамічної театральності. Середня людина підніметься до рівня Аристотеля, Гете, Маркса. Над цим кряжем будуть височіти нові вершини» [2].

Роботі впізнавання себе в минулому перешкоджає, серед іншого, ілюзія здобуття Україною незалежності у 1991 як реалізації мрій про власну державність у 1917–1920 роках. Таким чином майже столітня історія УРСР викреслюється, визнається якоюсь помилкою, затуманюється відчуттям «ну не склалося і прийшли совети» – когось замордували (як казала моя інша бабуся про свого батька), а решта виживала, як могла.

Замість запитання про те, чому це трапалося, невпинно лунає твердження – «це просто трапалося». Тут варто згадати Ханну Аренд з її попередженням про те, що «ми вже не можемо дозволити собі взяти те, що було до нас добрим у минулому і просто оголосити його своєю спадщиною, відкинути погане і просто вважати його непотрібним багажем, який з плином часу забудеться сам по собі» [3, с. 11].

Найскладніше – відмовитися від пояснень, які знімають запитання, зрозуміти, що існують запитання, які не можуть бути знятими.

Одним із перших поштовхів до думання про себе як про радянську людину для мене був перегляд художнього фільму Денніса Ганзеля «Експеримент 2: Хвиля». У відповідь на запитання учнів про те, чи можливо встановити диктатуру в сьогоднішній Німеччині, чому люди підкоряються, учитель історії вирішив провести експеримент і запропонував дітям слідувати тим правилам, які панували в тоталітарних режимах. Моєму здивуванню не було меж, коли я зрозуміла, що учні, беручи участь в експерименті, із задоволенням почали жити за тими правилами, за якими я жила все дитинство – вони носили форму, відповідали на запитання тільки з дозволу учителя, при цьому мали вставати з місця і говорити коротко

і чітко, учні зверталися до учителя «Herr Werner» замість звичного «Reiner» тощо. По суті до якогось (доволі пізнього) віку я зовсім не знала, що може бути по-іншому. І це стосується не тільки школи. В університеті так само панувала презумпція вини студента. Ця презумпція вини є невід'ємною рисою тоталітарного режиму. Можливо, настільки складно взяти відповідальність за минуле саме тому, що радянська людина постійно відчуває себе апріорно і нескінченно винною – невідомо в чому.

Презумпція вини в фундаменті суспільства заважає відчуттю себе вільною людиною, яка має волю для вчинку. Важливо якраз звільнити себе від цієї абстрактної вини наперед, вини про всяк випадок. Презумпція вини формує в людей недовіру до самих себе й острах перед іншими, який призводить, своєю чергою, до об'єктивації іншого. Той, хто не вірить собі, невільний сам для себе, не може діяти самостійно, а значить і відповідати за свої дії.

Італійський філософ Джорджо Агамбен у роботі «HOMO SACER: Що залишається після Освенцима: архів і свідок» говорить, що «визнання моральної відповідальності має значення тільки тоді, коли ви готові прийняти її юридичні наслідки» [4, с. 22]. Так, Ейхман, вина якого в знищенні євреїв була доведена в суді, там же заявляв про свою моральну відповідальність перед Богом (вищим носієм смислу), але не перед законом. Тоді коли «прийняти на себе вину і відповідальність – що іноді буває необхідно – означає вийти зі сфери етики, щоб ввійти в сферу права» [4, с. 24].

Наразі Україна як держава тільки повторює роботу стирання зовнішніх слідів радянського, переіменовуючи вулиці і волюнтаристськи зносячи пам'ятники. Переступи і злочини, кинуті попередніми поколіннями без думки і без уваги, мають нарешті бути проробленими, ввійти в сферу права і через таке входження відпустити сьогodenня зі своїх об'ємів.

Сьогодні ж навпаки, Інститут національної пам'яті в особі її директора Володимира В'ятровича і Служба безпеки України в особі її голови Василя Грицака по вулиці Ірининській, 4 на місці в'їзду–виїзду в колишню в'язницю центрального апарату НКВС УРСР відкрили «меморіальну дошку жертвам політичних репресій двадцятого століття» з написом: «Ці ворота у 1930–1940-х роках були останньою надією на життя десятків тисяч репресованих нацистським та комуністичним тоталітарними режимами»¹. Таким чином органи влади держави Україна в правовому полі якраз легітимізують і виправдовують злочини радянського часу.

Так само директор архіву СБУ Андрій Когут, виступаючи на круглому столі «Дороговкази свободи: значення політики національної пам'яті для демократії» [5] говорить про комуністичний режим як такий, що «перебував» в Україні. Так наче радянська дійсність була чимось зовнішнім, зайшлим, стороннім для українців, так, наче це не мій дідусь був депутатом Верховної Ради УРСР, не моя

¹ Див.: <https://ssu.gov.ua/ua/news/1/category/21/view/1924#sthash.WtsLoAkj.dpbs>

бабуся працювала в колгоспі, не мої батьки були комсомольцями і так, наче це не моя мама розказувала мені вірш Володимира Сосюри «Комсомолець», який вона ще встигла у вісімдесятих роках декламувати дітям на уроках української літератури в середній школі. Таким робом пам'ять знеосіблюється, конкретні люди стають «тоталітарною владою», абстрактним поняттям, відірваним від реальних імен та подій, зручним, бо неприв'язаним до сьогодення, ба більше, нібито чужим для «української землі». Ця табличка – як симптом недумання про злочини, як нагадування про відсутнє запитання про те, хто, коли, навіщо і на яких підставах зганяв до цих воріт людей, щоб потім трупами вивозити на спецділянки. Органи влади, приписуючи ув'язненим «останню надію» примусово гуманізують не просто беззаконні і неправні, а просто дикі дії своїх попередників (чекістів, енкаведистів), прикриваючи, а не розслідуючи їх. Цей хвіст невизначеності і невизнання свого минулого, хвіст неартикульованого ставлення до злочинів не дає Україні як суб'єкту постати. Будинок СБУ з його внутрішнім двориком має стати музеєм, відкритим для кожного, кого хвилює минуле і кому важливо думати та аналізувати все те, що відбулося в цих підвалах і цих стінах.

В одному з монологів у фільмі «Чекіст» режисера Олександра Рогожкіна (знятий за мотивами повісті Володимира Зазубрина «Тріска» (рос. «Щепка») герой-чекіст говорить, що тільки французи можуть дозволити собі страчувати людину публічно, так, щоб вона могла перед смертю на площі говорити все, що заманеться. Це такий собі театр. Радянська дійсність не знала такого театру – тільки підвал, який приховував не лише страту, але й стирав сам факт існування людини. Чи існували ті вбиті? Чи були ті вбивці? Чи було саме вбивство?

Жах радянського в його непомітності – наче було воно, а наче й не було. Через це ми, нащадки не маємо пам'яті. Замість пам'яті нам пропонують (той же ІНПУ чи

СБУ) абстрактне уявлення про катастрофу і жорстокість. Катастрофою, крім усього іншого, є сама абстрактність цього уявлення, так само як злочином якоюсь мірою є існування цієї таблички саме з таким написом.

У людині по-справжньому живе тільки те, що вона відчувала, те, що вона має в собі як досвід. У радянських людей – цих дихаючих пам'ятників тоталітаризму – нема досвіду свободи і самостійності як відчуття, що триває в реальності. Про нього скільки завгодно можна читати в книжках і текстах, але після повернення в радянську квартиру чи радянську школу, навіть декоровану сучасними приладами та меблями, ці уявлення залишаються все такими ж умоглядними.

Сьогодні після «радикальної переробки» потрібно знову повернути собі свою уяву, свою волю, свої відчуття, своє думання. Потрібно наново навчитися дозволяти собі те особливе хвилювання, яке і дає доступ до себе і світу. Створюючи кращу, сильнішу, розвинутішу людину, «інженери людських душ» насправді виліплювали людину покірну – ту, яка розгублено дивиться в усі сторони, коли випадково збивається з вигаданого для неї кимось головнішим маршруту.

Розкріпачення, розмороження себе для мого покоління – у пророблювання і аналізі тих переступів, які тягнуть за собою назад, таким чином, щоб вони стали досвідом і перестали затуляти майбутнє. Бо «заснувати наше життя на началах нашої сутності», як написав Карл Ясперс, «можна тільки, роздивившись себе наскрізь» [6, с. 77].

Список використаних джерел

1. Арндт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арндт. – М.: ЦентрКом, 1996. – 672 с.
2. Троцкий Л. Д. Литература и революция / Л. Д. Троцкий. – 1924. – С. 192–194.

3. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Ханна Арендт. – К.: Дух і літера, 2005. – 584 с.
4. Агамбен Д. НОМО SACER. Что остается после Освенцима: архив и свидетель / Джорджо Агамбен. – М.: Европа, 2012. – 189 с.
5. Дискусія: значення політики національної пам'яті для демократії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/28161515.html>
6. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии / Карл Ясперс. – М.: Прогресс, 1999. – 145 с.

Анотація. У статті авторка ставить питання про те, як її покоління може мати справу зі своїм минулим і як страшно та необдумане радянське минуле може стати для цього покоління власним минулим. Можливо, саме це є шансом для молодих людей перестати розгублено дивитися в усі боки і, розібравшись зі старим, створити таки свою суб'єктивовану державу.

Ключові слова: історія, минуле, покоління, пам'ятник, пам'ять, тоталітаризм.

Аннотация. В статье автор вопрошает о том, как ее поколение может иметь дело со своим прошлым и как это страшное и необдуманное советское прошлое может стать для этого поколения собственным прошлым. Может быть, именно это есть шансом для молодого поколения перестать потерянно смотреть по сторонам и, разобравшись со старым, таки создать свое субъективированное государство.

Ключевые слова: история, прошлое, поколение, памятник, память, тоталитаризм.

Summary. In the article the author raises the question of the possibility for her generation to deal with the past and the ways of making this fearful and unreflected Soviet past the past of this young generation. Perhaps, this is a chance for young people to stop bewildered looking in all directions and at last to start creating their own subjectivated state.

Keywords: history, past, generation, monument, memory, totalitarianism.